

Od figure do kulture – ALEGORIJA

Tko je sijeda starica – Gramatika ili Retorika?

Krešimir Bagić

Pojam alegorija u govoru o književnosti (i umjetnosti) ima najmanje tri smisla. Njime se naziva jedna od temeljnih stilskih figura, potom vrsta umjetničkoga djela i napokon strategija tumačenja.

Dvostruko čitanje

U retorici i stilistici, alegorija je makrostrukturalna figura, tj. iskaz koji ideju ili kakvu apstraktnu kategoriju (moralnu, religijsku, filozofsku, emocionalnu...) predočava govorom o bliskim i konkretnim stvarima. Najčešće se pojavljuje kao narativni ili deskriptivni tekst koji se može čitati dvostruko – doslovno i preneseno. Tipični likovi alegorijskoga prikazivanja su ljudi, životinje i vegetacija. U pismu, konvencionalizirani znak alegorije je veliko početno slovo personificiranih likova (Pravda, Ljubav, Starost).

uzorak

Alegorijski prikaz smrti kao tetovažni

Lik smrtonosne kosačice u stripovskoj
inačici (Spirou Magazin, 1995)

Na pariškoj Le Palais de Justice nalazi se ovaj
alegorijski prikaz pravde

Kao figuru spominju je već Heraklit, Plutarh i Demetrije. Sva trojica je opisuju posve općenito kao trop koji jedno kaže, a drugo znači. Ciceron i Kvintilijan određuju je kao proširenu metaforu odnosno kao ulančani niz metafora. »Kod alegorije... riječi ne pokazuju pravo značenje, nego nešto drugo, a ponekad i nešto sasvim suprotno. – piše Kvintilijan i nastavlja: – Prva se vrsta sastoje od čitavoga niza metafora, npr: *Lađo, mnogi valovi će te opet vratiti na more,/ što radiš? Čvrsto se drži luke!* Cijela je Horacijeva pjesma alegorija, u kojoj se pod lađom podrazumijeva državu, a pod valovima i olujama građanske ratove, a pod lukom mir i slogu«. Shvaćanje alegorije kao proširene metafore probija se sve do naših dana. Potkraj 20. st. ponavlja ga i Umberto Eco – »alegorija i nije drugo nego lanac metafora kodificiranih i izvedenih jedne iz druge«.

Gdjekad ju se tumačilo i kao proširenu ili kontinuiranu personifikaciju zbog toga što se apstraktne kategorije oživljuju. Međutim, značenje metaforičnih i personificiranih izraza dostupno je samo u figurativnome smislu, a značenje alegoričnoga iskaza uvijek čuva mogućnost dvostrukoga čitanja. Primjerice, svi elementi poslovice *Jedna lastavica ne čini proljeće* mogu se čitati i doslovno i preneseno (lastavica je dobra vijest, proljeće sreća...), te je riječ o alegoričnomo iskazu. Nasuprot tome, u reklamnome sloganu *Stavite tigra u svoj motor* samo je riječ tigar upotrijebljena u

prenesenome smislu (doslovno shvaćen, slogan bi bio besmislica), te je riječ o metafori.

Sve do 18. st. alegorija i simbol su sinonimi. Razlika se uspostavlja u romantizmu, posebice s Goetheovim svodenjem alegorije na didaktičku vježbu: »Velika je razlika traži li pjesnik pojedinost u funkciji univerzalnog ili vidi univerzalno u pojedinačnom. U prvom se slučaju dobiva alegorija, u kojoj pojedinačno vrijedi samo kao primjer, emblem univerzalnog; u drugom slučaju otkriva se prava narav poezije: iskazuje se pojedinačni slučaj bez misli i bez aluzije na univerzalno«. Iako je objema figurama svojstveno dvostruko čitanje, razlike su očite. Simbol se utemeljuje u jednom znaku (riječi ili slici), alegorija obilježava iskaz; simbol je uglavnom razgranate semantike (isti znak može simbolizirati različite ideje), alegorija ima samo jedan smisao; simbol je stalno otvoren novim pojašnjnjima, alegorija je zatvoren značenjski sustav...

Od poslovica do zagonetke

Alegorijski je kôd temelj mnogih jednostavnih oblika – poslovica, maksima, aforizama, krilatica: *U svakom žitu ima kukolja, Praviti ražanj dok je zec u šumi, Vuk dlaku mijenja, ali čud nikako, Bolje vrabac u ruci nego golub na grani...*

Citirani iskazi doslovno izriču kakvu općepoznatu pojavu koja – preneseno – tematizira ljudsko iskustvo. Kako je riječ o ustaljenim, svima poznatim iskazima, doslovno je značenje samo izlika za alegorijski smisao. Primjerice, doslovno je točno da u svakom žitu ima kukolja, ali kada se posegne za tom izrekom u pravilu joj se pripisuje preneseno značenje (*u svakom društvu postoji izdajnik, u svakoj obitelji nađe se izrod i sl.*). Alegorijski je smisao u pravilu lako spoznatljiv. Postoji, međutim, jedan tip iskaza koji se namjerno utječe nejasnim alegorijama. Riječ je o zagonetki. Npr.

Otac u kolijevci, a sin u svatovima. (*vino*)

Zube nema, ruke nema, a ujeda. (*zima*)

Puna škola đaka, nigdje vrata. (*lubenica*)

Bijela njiva, crno sjeme, mudra glava koja sije. (*knjiga*)

Zagonetka istodobno naznačuje i skriva odgovor. Traženi predmet opisuje neočekivanim slikama i smjelim usporedbama. U pravilu se događa oživljavanje i vizualizacija traženoga pojma.

Alegorijski je kôd u temelju basni, satira, parabola, romana s ključem. U njima se poučne i moralističke priče oblikuju posredno, te ih treba tumačiti. U basnama, primjerice, životinje krase tipične ljudske osobine te postaju zastupnici tipova ljudi – lukavaca, prevrtljivaca, plašljivaca...

Srednji vijek – alegorijska epoha

Kada cjelinu kakva teksta ili iskaza obilježava supostojanje eksplicitnoga i implicitnoga smisla govori se o alegorijskome djelu. Obično se preko fabula o snovima, putovanjima, bitkama... alegorijski slika stvarnost, ljudski život, funkcioniranje svijeta i sl. Prvo je takvo djelo *Psychomachia (Borba duša)* španjolskoga pjesnika Prudencija (na prijelazu iz 4. u 5. st.). Ono opisuje borbu vrlina i poroka u čovjekovoj duši, predočujući sukobljene strane kao ženske likove.

Na koncu, sedam vrlina pobjeđuje sedam poroka, svaki put uz Kristovu pomoć. *Psychomachia* je u srednjem vijeku doživjela golemu popularnost – prepisivana je u cijelosti ili u dijelovima i višestruko tumačena. Osim na pjesništvo, Prudencijevo je djelo značajno utjecalo na slikarstvo i skulpturu. Uopće, srednji vijek je alegorijska epoha. Uz to što je djelotvorno pedagoško sredstvo (čime se osobito koristila Katolička crkva), alegorija je bitan dio tadašnjega svjetonazora. Primjerice, mistiku iz 12. st., Hugu od Sv. Viktora svijet se čini kao knjiga napisana prstom božjim. Stoga nije čudno kada poznati medievalist Johan Huizinga piše: »Srednji vijek nikada nije zaboravio da bi sve bilo absurdno ako bi se ograničilo na neposrednu funkciju i fenomensku formu, i da se svaka stvar velikim dijelom proteže u onostrano«. Alegorijski tekst oblikuje sustav indicija i signala koji vode prema dvostrukome čitanju. Obično se stvara topika svojstvena vrsti alegorijske pjesme koja rukuje s naslijedenim tradicionalnim temama – putovanje, potraga, sukob, vjenčanje... Vrhunac srednjovjekovne alegorije je *Roman o ruži* (1230) Guillaumea de Lorisa. Glavni junak toga kurtoavnog spjeva u snu dospijeva u nepoznati vrt u kojem susreće mnoštvo alegorijskih prikaza ljudskih osobina i emocija (Dobrodošlica, Milost, Ljubomora, Srdžba, Stid, Strah, Opasnost...). Nasred vrtu je Ruža kao figura ljubavi i užitka. U *De Lorrisovu* tekstu vrt se pretvara u alegoriju svijeta, a kretanje po njemu u alegoriju istraživanja tog svijeta.

Hrvatica s par jabučica

Zdenko Škreb kao rani primjer nekršćanske alegorije navodi latinsko djelo iz 5. st. *O svadbi Filologije i Merkura afričkoga pisca Martianusa Capelle*. »Likovi u njemu dijelom su antički bogovi, a dijelom personificirane apstrakcije, alegorije: Filologija je učena djevica koja je u sebe upila sve znanje ovoga svijeta, Ona biva smještena među bogove, vjeri se s Merkurom, a za uzdarje dobiva sedam slobodnih umijeća ... Gramatika je sijeda starica Retorika je lijepa žena uzvišena stasa« itd.

U hrvatskoj književnosti alegorijsko djelo je roman *Planine* (1536) P. Zoranića, što je sam autor naznačio napomenom »pod koprinom«. Glavni junak, pjesnik, htijući zaboraviti svoju nesretnu ljubav, kreće na imaginarno sedmodnevno putovanje. Petoga dana zatekne se u Perivoju od slave koji se pretvara u alegorijski prikaz stanja hrvatske književnosti i kulture. Zoranić pritom, hrvatsku kulturu predločava kao vilu Hrvaticu s par jabučica u rukama, te je suprotstavlja latinskoj, grčkoj i babilonskoj kulturi koje reprezentiraju vile Latinka, Grkinja i Kaldejka – svaka od njih ima mnoštvo jabuka. Drugim riječima, hrvatska je kultura siromašna, nejaka, posebice u usporedbi s najrazvijenijim i najstarijim kulturama.

Alegorijskima se nazivaju i djela koja je kao takva »kanonizirala duga predaja odn. autorovo samotumačenje« (Stamać) poput Vergilijeve *Eneide*, Danteove *Božanstvene komedije*, Swiftovih *Gulliverovih putovanja*, Goetheova *Fausta* ili Kafkina *Procesa*.

Alegorija je danas rijetkost. Kada se i pojavi, tretira ju se kao anakronizam, kao pojavu stranu duhu vremena. Jorge Louis Borges je čak ustvrdio da je alegorija estetska pogreška. Ona se, ističe on, nekoć činila čarobnom (*Roman o ruži*), ali danas je *nesnosna, blesava i frivolna*. Alegorija se izvorno bavi apstrakcijama, vrstama a ne pojedincima.

Prema alegorijskome načelu nerijetko su se ravnali slikari, kipari i arhitekti. Od antike skulpture prikazuju apstrakcije kao životinjske ili ljudske likove. Umjetnička suma čitave srednjovjekovne civilizacije je katedrala; ona je »nadomjestak prirode, pravi *liber et pictura* organiziran prema pravilima usmjerene čitljivosti... Estetski princip sukladnosti ravna poetikom katedrale. Ona se temelji na sukladnosti dvaju

zavjeta: svaka činjenica Staroga zavjeta figura je Novoga» (Eco). U srednjemu vijeku – sukladno literaturi – slikari alegorijski prikazuju različite vrline i poroke pa se pravda predočava kao žena s povezom preko očiju i vagom u ruci, smrt kao kostur s kosom u ruci i sl. Srednjovjekovni lik smrtonosne kosačice toliko se uvriježio da se njegove različite stilizacije danas pojavljuju u umjetnosti, novinama, karikaturi, stripu, tetovaži...

Alegorijski ključ čitanja

Interpretacija teksta, tzv. alegoreza, starija je od alegorije kao figure i alegorije kao književnoga oblika. Javlja se u 6. stoljeću pr. Kr. kao strategija tumačenja Homerovih tekstova. Njome se grčkoga pjesnika branilo od krivih čitanja. Stari su Grci lučili *površinsko* i *dubinsko (alegorijsko)* značenje – prvo omogućuje neposredni komentar uporabljenih riječi i rečenica, a drugo put prema skrivenome smislu. Ante Stamać napominje da su, primjerice, Homerovi bogovi interpretirani kao alegorijski adekvati prirodnim elementima (Ahil – sunce, Helena – zemlja, bitka za Troju – borba elemenata) ili kao moralne i kozmološke sile. Kako bi spriječili najezdu krivih i sumnjivih čitanja, srednjovjekovni su egzegeti biblijski tekst tretirali tekstrom-autoritetom koji treba imati upućene službene interpretatore. Oni polaze od teze da je tekst Svetoga pisma površinski omotač (*cortex*) koji okružuje pravi smisao tj. jezgru (*nucleus*) duboke istine. Pritom razvijaju učenje o četiri značenja teksta: doslovnom, tropolijskom (smisao što ga Sveti pismo ima za život pojedinca), alegorijskom (raskriva značenjski sloj koji upućuje na Crkvu i Krista) i anagogijskom (odnosi se na nebeska otajstva i budući čovjekov udio u onostranosti). Winfried Nöth navodi da, primjerice, riječ Jeruzalem doslovno označava glavni grad Židova, tropolijski 'dušu čovjekovu', alegorijski Crkvu Kristovu, a anagogijski Božji grad na nebu.

U nas je Marko Marulić posegnuo za alegorezom svoje *Davidijade*. Oko 1517. g. spjevu je dodao *Tropologica Daudiadis*. Uz ostalo, sugerirao je da lik izraelskoga vladara treba biti primjer kršćanskih idea i istodobno simbolizirati Krista kao njegov preteča. Marulićeva je autoalegoreza slijedila strukturu epa, pa njegovo tumačenje ima uvod, četrnaest pjevanja (kao i ep) i zaključak.

Alegorija je danas sastavni dio teorijskoga diskurza. Gotovo je općeprihvaćena ideja da bilo koji tekst može biti čitan u alegorijskome ključu, dapače da je svako razumijevanje teksta oblik alegorijskoga čitanja. K tome, potkraj 20. st. teoretičari su osvijestili činjenicu da je i svaki čin verbalnoga i perceptivnoga prikazivanja stvarnosti alegorijske naravi, te da se različiti oblici historiografskoga prikazivanja mogu promatrati kao alegorijski žanrovi.

Rimljani su alegoriju nazivali *permutatio*, *similitudo*, *inversio* i sl. Hrvatski su je filolozi i retoričari prevodili kao *inokaz* (Šulek, 1874), *inokazanje* i *inorijeće* (Stulli, 1806), prispodoba, razjašnjavanje u prilikama i sl.